

Hyrje

Spaçi në dritë, qasje në burimet parësore për një kujtesë të drejtë dhe gjithëpërfshirëse

Dr. Gentiana Sula

Kryetare e Autoritetit për Informimin
mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit

I. Prezantimi i temës dhe rëndësia e trajtimit të saj

Kthimi në të shkuarën e Shqipërisë komuniste sjell dhe përkujtimin e një errësire të thellë. Kampi i punës së detyruar në Spaç, një plagë e hapur e historisë sonë, ishte vend ku liria dhe të drejtat u shkelën dhe rreth 2000 burra, por dhe familjet e tyre u trajtuan në mënyrë çnjerëzore. Sot përpjekja për të kuptuar këtë të kaluar të rëndë është e domosdoshme që të mos përsëritet asnjëherë.

Me mundësimin e qasjes në burime parësore që realizojnë mendimin kritik dhe analiza më të thelluara në këtë episod të errët, u bë evidentimi i dokumenteve në renditjen e arkivave për Spaçin dhe të personave që vuajtën aty, si dhe u mbledhën dëshmi, foto e letra etj. duke sjellë një kontribut të pazëvendësueshëm të AIDSSH-së.

Botimi me temë “50 vjet nga revolta në burgun e Spaçit - Dëshmojnë të mbijetuarit dhe familjarët e tyre” mbart rëndësinë e njohjes së historisë së burgut dhe kampit të punës së detyruar të Spaçit si një vend emblematic ku shfaqet egërsia e diktaturës komuniste. Brenda këtij kampi gjejmë viktimat e regjimit, profilin e tyre në shoqërinë e atëhershme shqiptare, gremisjen në burgun më

të egër të vendit, vuajtjet, mundimet dhe pasojat e tmerrshme që ranë mbi ta në gulagun shqiptar.

Në errësirën e burgut gjejmë edhe nota rezistence ndaj regjimit, gjë mjaft e rrallë në atë kohë e në atë kontekst. Për këtë arsye, në këtë botim është marrë në shqyrtim edhe revolta e të dënuarve të Spaçit datuar më 21-23 maj 1973. Kjo revoltë, për nga përmasat që mori, konsiderohet si më e rëndësishmja në burgjet e Shqipërisë komuniste. Pas shtypjes me dhunë të revoltës, 4 të dënuar politikë u ekzekutuan me pushkatim ndërsa rreth 70 të tjerë u ridënuan. Trupat e të pushkatuarave rezultojnë ende dhe sot të pagjetur.

Edhe pse është trajtuar tipologjia e këtij kampi-burg, shumë fakte mbeten ende të zbehta. Ky studim vjen në dritën e botimit për t'i dhënë përgjigje shumë pyetjeve, të tilla si: A e njohim plotësisht punën e detyruar si një mjet ndëshkimi për të burgosurit politikë? Cilat ishin tiparet më të shprehura dehumanizuese të sistemit? Në cilat momente dëshmohen shkelje të të drejtave të njeriut ndaj të burgosurve?

Përmes këtij botimi dhe të tjerave të kësaj natyre, Autoriteti synon përmbushjen e objektivave të

Planit Strategjik 2023-2028, ku cilësohet prezantimi i Autoritetit si një platformë për angazhimin publik dhe kuptimin e së kaluarës komuniste në Shqipëri. Faktet e mbledhura mbështetësin procesin e identifikimit dhe rigjetjes së mbetjeve të viktimitave që u zhdukën ose u ekzekutuan gjatë komunizmit.

Konteksti historik dhe social i ngjarjeve të mbuluara në botim

Kampi nr. 2 u stacionua në Spaç në vitin 1968, pas më shumë se 17 vite si një kamp lëvizës pune ku angazhoheshin kryesisht të dënuarit politikë, i cili në dokumentet zyrtare quhet “Reparti i riedukimit 303, Spaç-Mirditë”. Vetëm në korrik të vitit 1991, me rënien e regjimit komunist, kampi-burg i Spaçit u mbyll përfundimisht.

Vitet ‘60 përfaqësojnë në historinë e diktaturës në Shqipëri, vitet e izolimit të madh që në kontekstin e jashtëm zuri fill pas ndarjes së Shqipërisë me Bashkimin Sovjetik dhe rënies së marrëdhënieve me të gjitha vendet komuniste të Lindjes.

Por kjo periudhë përputhet edhe me nisjen një miqësie të re të regjimit të Tiranës dhe përafrimit me modelin kinez të totalitarizmit, një tjetër version stalinist i qasjes së diktaturës ndaj lirisë dhe njerëzve që e shfaqnin atë.

Në këtë periudhë, për shkak të rënies së shpejtë ekonomike dhe mungesës së burimeve, regjimi shtoi represionin, ndërkohë që kjo kohë u ndoq edhe me rënien e besimit mes vetë udhëheqjes komuniste. U zbuluan kështu grupe të reja armiqësore.

Shkeljet e të drejtave të njeriut arritën kulmin e tyre gjatë kësaj faze. Më 1961 në Shqipëri rezultoi 4345 të burgosur, të ndarë në gjashtë kampe pune dhe katër burgje. Gjatë viteve ‘60 lufta e klasave u rikthye edhe më shumë në metodat staliniste. Rifilluan gjykimet dhe dhënit e dënimeve me vdekje. Në këto vite u kryen 139 ekzekutime.

II. Konteksti i punës së detyruar në kampin e Spaçit

Puna e detyruar u përdor gjerësisht si një mekanizëm shtypës dhe shfrytëzues për të burgosurit

politikë përgjatë 45 viteve të historisë së regjimit. Sipas një raporti të Departamentit të Shtetit drejtuar Kombeve të Bashkuara në vitin 1955, puna e detyruar është përdorur në masë në Shqipëri që me ardhjen në fuqi të regjimit komunist në nëntor 1944. Më 25 maj të vitit 1951, Ministri i Punëve të Brendshme urdhëroi krijimin e kampit nr.2, i quajtur më vonë “Reparti 303”. Në harkun kohor 1951-1968, të burgosurit politikë të këtij kampi punuan me detyrim dhe në kushte të vështira në hapjen e kanalit Peqin-Kavajë, Vjosë-Levan-Fier, Devoll-Thanë. Ndërtuan fushën e aviacionit në Urën Vajgurore, aeroportin e Rinasit, Sanatoriumin, Kombinatin e Mishit, Peliçerinë, fermën “Gjergj Dimitrov”, Uzinën e Traktorëve, Uzinën e Sodës Kaustike, Fabrikën e Çimentos në Elbasan. Në 1968 të burgosurit politikë u transferuan në minierën e bakrit dhe të piriteve në Spaç.

Minerali i bakrit ishte i kërkuar në tregjet e huaja dhe çmimi i tij ishte mjaft i leverdishëm për ekonominë e mbyllur shqiptare. Vetë regjimi kishte nisur përpjekjet për të ndërtuar një cikël të mbyllur të përpunimit të mineralit, ndërkohë që me ndihmën e Kinës u ngrit edhe një repart për ndarjen e arit nga minerali. Plani për nxjerrjen e bakrit dhe piritit përcaktohej nga komanda. Norma ditore njoftohej çdo ditë gjatë apelit.

Plotësimi i normës dhe realizimi i planit ishte një kusht i padiskutueshëm për drejtuesit e kampit. Norma ditore për një vagonist ishte 4 vagonë. Një vagon pirit ishte 2 tonë dhe një vagon bakër ishte 1.5 ton. Në rast të mosrealizimit të normës, të dënuarit ndëshkoheshin dhe mbylleshin në birucat e izolimit.

Të dhënat që dolën nga arkivi i “Albakrit” treguan se në vitin 1969 sistemi i minierave nxirrte vetëm 50 mijë tonë bakër, ndërsa në viti 1981 prodhimi u rrit me rreth 200 mijë tonë në vit. Nga kryqëzimi i dokumenteve arkivore, grupi i punës në Autoritet doli në përfundimin se përgjatë 23 viteve Spaçi u kthye në një kamp të punës së detyruar, ku 2000 të burgosur politikë kanë prodhuar 2.82 milionë tonë bakër dhe 1.3 milionë tonë pirit, nga të cilat u përfutuan 2500 kg ar.

Çdo i dënuar që realizonte normën paguhej me 10% të pagës së një minatori në liri. Në vitin 1953 u vendos se kur i dënuari kur tejkalonte normën

100% kishte të drejtën e uljes së dënimit me 0.02 ditë në muaj dhe një pagesë prej 35% të vlerës së kryer. Në rast të mosrealizimit të normës, i zbritet pagesa në proporcion të kundërt. Në korrik të vitit 1968 u hoq shpërblimi me pagesë dhe zbritje të ditëve në burg, për ata të dënuar politikë që kalonin planin me 25%, duke argumentuar se puna e detyruar nuk po shërbente për riedukim, por për përfitime personale.

Vendndodhja dhe statusi i kampit

Spaçi është i vendosur në pjesën verilindore të Mirditës, në një zonë të shkretë shkëmbore, pa bimësi, larg qendrave të banimit. Relievi i ashpër ndiqet nga një përrua me ujëra që kanë marrë ngjyrën e zbehtë të mineralit të bakrit. Klima me një vapë të padurueshme në verë dhe acar në dimër, e bënte Spaçin një terren të përsosur për izolimin e të burgosurve.

Ndërtimi i kampit nisi me ngritjen e disa ndërtesave të vjetra, por më pas u konsolidua duke ndërtuar dy pallate, ndërsa në të njëjtën kohë u hapën edhe galeritë e minierës së bakrit jo shumë larg nga vendi ku u ngrit kampi. Pak kilometra më tutje u ngrit fabrika e pasurimit të bakrit në Reps, ndërkohë që afro 10 km më në jug ishte Uzina e Shkrirjes së Bakrit në Rubik bashkë me impiantin e ndarjes së arit nga minerali.

Në janar të vitit 1969, Drejtoria e Punëve të Brendshme të Mirditës (ana e Sigurimit të Shtetit), hapi dosjen e “Objektit të rëndësisë së veçantë për repartin e riedukimi 303, Spaç-Mirëditë”, duke përcaktuar kështu edhe statusin e veçantë të tij, në lidhje me kontrollin e rreptë që u ushtrua duke dhe qëllimin e “sigurimit fizik të të dënuarve, riedukimin dhe aktivizimin në punë”. Deri në fillim të vitit 1980 numri i të burgosurve ishte midis 900 dhe 1200 vetëve. Në raportet e këtij viti rëndësia e tij përcaktohej si “politike, ekonomike dhe strategjike”.

Kushtet e jetesës dhe të punës së të burgosurve në kamp

Dëshmitë dhe dokumentet e përfshira në këtë botim flasin për torturë, dhunë, ndëshkime në birucë nën temperaturat -15 gradë, vdekje nga shembja e galerive, vetëvrasje nga dëshpërimi.

Ilias Kajo, i dënuar më akuzën “për agjitacion

e propagandë” vuajti dënimin me 8 vite burg në Spaç. *“Çanga e zgjimit binte në orën 5. Pas apelit, në orën 6, dilnim nga kampi dhe i ngjiteshim malit. Ecnim një orë e gjysmë, derisa mbërrinin në galeri. Aty përshëndeteshim me shprehjen ‘Mirëdalsh!’, se edhe mund të mos dilnim më gjallë”.*

Të burgosurit politikë në këtë kamp ishin një makineri pune. Nga puna e të burgosurve siguroheshin të ardhura të konsiderueshme që përdoreshin nga Ministria e Punëve të Brendshme dhe nga Ministria e Financave për investime.

Puna ishte në tre turne, i pari niste në 6.30 ndërsa i fundit në 22.30. Ushqimi ishte i pakët, konsiderohej një ditë festive nga të burgosurit kur servirej fasule dhe darka mbyllej me çaj e pak bukë. Kujdesi shëndetësor ishte i pamjaftueshëm, higjiena e pastërtia ishin alarmante.

III. Dëshmitë e të mbijetuarve

Grupi i punës i ngritur me urdhrin e nr. 22, datë 06.02.2023 të Kryetares së Autoritetit, për organizimin e aktiviteteve përkujtimore me rastin e 50-vjetorit të Revoltës së Spaçit realizoi mbi 50 dëshmi audio-vizuale të të mbijetuarve nga dënimi në Spaç dhe familjarëve të atyre që u pushkatuan.

Për Spaçin është folur shumë ndër vite. Për të kanë dhënë dëshmi njerëz të njohur të kohës, si: Visar Zhiti, poet, ish-ministër, Fatos Lubonja, publicist e aktivist në media, piktori Maks Velo, por AIDSSH-ja u thellua më tej duke zgjeruar rrethin e dëshmitarëve. Zërat e tyre deri dje të heshtur tani janë pjesë e historisë. Pyetësi i hartuar nga ekspertë të AIDSSH-së ndihmoi që të sigurohen dëshmi autentike nga ky kamp.

Intervistat në vijim flasin për punën e rëndë, trajtimin mizor, arsyet e revoltës, solidaritetin dhe qëndresën e familjes, ëndrrat e fëmijëve për arsim, të prera në mes, stigmën e “armikut të popullit” si dhe shpresën kuptimplotë që eshtrat e familjarëve të pagjetur do të kthehen një ditë në familje.

Gëzim Çela ishte vetëm 21 vjeç kur u arrestua “për tentativë arratisje”. Ai tregon se bënte më tepër se normën e punës. “Po të bëje normën nuk

të binin në qafë. Ngarkoja katër vagonë në ditë me pirit, në të kundërt më priste biruca.”

Musa Hoxha, i dënuar “për agjitacion e propagandë” në moshën 21-vjeçare, punoi në zonën më e vështirë të minierës, zona 2, pa sigurim teknik dhe në temperatura 45-50 gradë. “Shpesh kur nuk mundesha ta bëja normën, më lidhnin për dy tre orë me pranga tek shtylla, në dëborë. Në një nga këto ndëshkime hekurat më shpërthyen damarët dhe me ra të fikët. Pas kësaj bëja ç’është e mundur të realizoja normën se nuk mund të duroja birucën apo qëndrimin lidhur pas shtyllës. Biruca ishte e tmerrshme. 2-3 metra katorrë, vetëm me çorape, të hiqnin dhe pallton dhe trikon e leshit. Të jepnin batanije vetëm në orën 7.”

Ilir Malindi, i dënuar në moshën 20-vjeçare, tregon: “Unë, si minator që isha, punoja në zonën e dytë, në zonën e piritit. Piriti është material nga nxirret acidi sulfurik, një vagon pirit peshon 2 tonë. Duhet të nxirnim katër vagonë për çdo njerin, d.m.th. 6 tonë për person.

Në ishim të organizuar në grupe, 3 veta në grup, të ngarkuar të nxirnim rreth 20 tonë material jashtë. Piriti ka veçanti, krijon temperaturë të lartë në reaksion me ujin, lagështinë, kështu që temperaturat në vendin e punës shkonin deri në 45 -50 gradë.

Nga 45 gradë dilje në -15 gradë, për të zbrazur materialin. Jashtë ishte ngricë, ftohtë dhe këtë punë do ta bëje gjatë ditës. Nëse nuk realizohej norma, ata kishin një shprehje: **‘o normën, o shpirtin!’**. Kjo ishte dilema, mosrealizimi i normës nënkuptonte birucë.”

Shkëlqim Abazi ishte vetëm 16 vjeç kur u dënua. “Revolta e Spaçit nuk ishte spontane, kishte 30 vjet dhunë të pandërprerë, do vinte një ditë do shpërthente. Para se të shpërthente revolta, ka qenë e diel. Një pjesë e madhe e të burgosurve politikë, nuk donte të dilte në punë, sepse ligjërisht e diela u njihej pushim”, tregon Abazi.

Gëzim Çela, ish-i burgosur, thotë se të dënuarit fillimisht hodhën parulla kundër punës së rëndë në minierë, po më pas ato u shndërruar në thirrje politike si: *Poshtë komunizmi!, Rroftë Shqipëria e Lirë!, Na i veshët nëna me të zeza!, E duam Shqipërinë si gjithë Evropa!*”.

Napoleon Gumeni ishte 10 vjeç në prill të vitit 1970, kur iu arrestua babai, Izet Gumeni, dënuar me 25 vjet heqje lirie me akuzën për bashkëpunim me bandat: “*Nuk harroj. Isha 14 vjeç. Bashkë me motrën e vogël mbërritëm rreth orës dy në Spaç. Polici nuk na lejoi ta takonim babanë atë ditë, pasi na tha që ishte në punë. Fjetëm pas një barake të komandës, të rrahur nga era e ftohtë e grykës së Spaçit*”.

Menduhije Pojani, vajza e Njazi Bylykbashit, ish-i dënuar “për agjitacion e propagandë” i cili vuajti dënimin në burgun e Spaçit: “*Pas dënimit të babait, mamaja duhet të rriste katër fëmijët. Punonte gjithë ditën në bujqësi, mbante dru në kurriz, për të na ngrohur e ushqyer. Na ndihmonte edhe gjyshja në moshë të thyer*” .

Lirie Alibali, gruaja e Ylli Alibalit dhe kunata e Xhevat Alibalit, ish-të dënuar me akuzën “agjitacion e propagandë”. “*Pas arrestimit të bashkëshortit, m’u mbyllën të gjitha dyert para fytyrës. Askush nuk donte të kishte të bënte me mua. Të afërmit më thonin: “Erdhe sot, mos hajde përsëri!” Njerëzit largoheshin dhe ndërronin rrugë, ngaqë nuk donin të më flisnin, pasi isha me njollë në biografi. Nuk mund të ndaja babain e vajzave të mia. Pranova fatin tim!*”

Ioann Çeli ishte 16 vjeç kur i arrestohet i ati, ushtarak i dënuar me akuzën “për akte të dhunshme kundër pushtetit popullor”: “*Pas arrestimit të babait, motra e madhe, që ndiqte studimet në Fakultetin e Filozofisë, në Tiranë, u përjashtua nga shkolla me ceremoni. Kërkuan ta nxirnin për demaskim para shkollës*”.

Leonard Bejko ishte 5 vjeç kur iu pushkatua babai, Dervish Bejko, i dënuar në vitin 1971 me akuzën “tentativë për arratisje”. Ai është një nga të dënuarit me vdekje të Revoltës së Spaçit, që shpërtheu më 21 maj të vitit 1973: “*Babanë e kam brengë. Kam shumë boshllëk, se u rrita pa të. Në Pogradec i kam ngritur një varr në kujtim të tij. Kur e vizitoj, ndez një cigare. Po kujt t’ia ndez?! Nuk ka eshtra. Ia ndez tokës, mermerit të ftohtë*”. Dëshmitë e mbledhura, të administruara me kujdes, do t’i vihen në dispozicion çdo studiuesi, në çdo kohë, sipas rregullave të arkivave në Republikën e Shqipërisë dhe vullnetit të qytetarëve që na kanë besuar rrëfimet, përmes

marrëveshjes së nënshkruar me intervistuesin. AIDSSH-ja merr përsipër t'i administrojë dhe t'i ruajë këto regjistrime me standardin e një arkivi të vyer historik.

Njëzet intervistat e përzgjedhura janë burime me vlerë për kërkimin shkencor që plotëson dokumentin arkivor dhe nxjerr në pah ato ngjarje që janë anashkaluar me qëllim në dokumentet zyrtar të ish-Sigurimit.

Krahas problemeve që mbartim me rishkrimin e historisë, të së shkuarës sonë diktatoriale, këto dëshmi përbëjnë një vlerë të jashtëzakonshme pasi koha biologjike ecën dhe rreziku i harresës është gjithmonë dhe më i pranishëm.

IV. Rëndësia historike dhe akademike e botimit

Në kuadër të studimeve akademike mbi punën e detyruar gjatë diktaturës, nisur edhe nga nevoja e ripërsëritur se historia duhet të rishkruhet dhe asnjëherë nuk merr vulën përfundimtare, hedhja dritë mbi kampin-burg të Spaçit i shton burimet arkivore dhe historike në funksion të njohjes nga ana e shoqërisë shqiptare mbi mekanizmat shtypës dhe dehumanizues që shteti përdori gjatë viteve 1944-1991.

Si burim kryesor për këtë botim u përdor arkivi i AIDSSH-së me dokumente nga dosja e "Objektit të rëndësisë të veçantë të repartit 303, Spaç", dosjet hetimore-gjyqësore të të dënuarve në këtë burg etj. Botimi u pasurua nga arkivi gojor, i cili, dhe pse është një burim sekondar, është po aq i rëndësishëm sa i pari sepse ofron dëshmi të gjalla. Ato janë një kampanë reflektimi për shoqërinë e sotme, e cila nuk duhet të përsërisë gabimet e së shkuarës.

Autoriteti thelloi më tej punën në drejtim të krijimit të koleksionit arkivor, ku dokumente arkivore të ish-Sigurimit të Shtetit iu shtuan edhe dokumente të tjera, zyrtare, të siguruara në kuadër të bashkëpunimit institucional. Nga mbajtja e një tryeze teknike, u përfutuan të dhëna nga ekspertiza e profesorëve dhe inxhinierët e minierave që kishin punuar gjatë periudhës në sektorët dhe galeritë ku ishin aktivizuar edhe të burgosurit e Spaçit.

Kontributi

Dëshmitë dhe informacionet e siguruara nga komunikimi me institucione lokale, e vendosën AIDSSH-në përpara disa fakteve të reja atë të trupave të zhdukur të personave të vrarë ose të vdekur gjatë vuajtjes së dënimit, në burgun e Spaçit.

Kërkimet e bëra në dokumentet e institucioneve, si Drejtoria e Përgjithshme e Burgjeve, Ministria e Brendshme, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, vërtetuan faktin se një pjesë e ish-të dënuarve, të ekzekutuar, të vrarë ose të vdekur nga mundimi dhe sëmundjet gjatë vuajtjes së dënimit, aksidentet në punë apo në tentativë arratisje, ende nuk kanë një varr.

Nisur nga të gjitha këto, Autoriteti vendosi edhe nisjen e procedurës së hetimit administrativ për verifikimin e vendvarrimeve të dyshuara dhe qartësimin e fatit të 44 të zhdukurve, bashkëpunimin me organet e pushtetit lokal për ruajtjen nga tjetërsimi, si dhe bashkëpunimin me institucionet ligjzbatuese për rikuperimin e eshtrave të personave të vrarë ose të vdekur gjatë vuajtjes së dënimit në burgun e Spaçit.

Zhdukjet e varreve, siç është vënë re, janë përdorur nga regjimi me dy qëllime: jo vetëm t'u mbyllin gojën kundërshtarëve dhe kritikëve, por gjithashtu të krijojnë pasiguri dhe frikë tek të tjerët, për t'i detyruar të heshtnin dhe të mos kundërshtonin autoritetet.

Botimi nxjerr në pah se zhdukja e trupave është shkelje e të drejtave themelore të njeriut të deklaruar në Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut të Kombeve të Bashkuara (UDHR). Viktima janë edhe familjet e tyre, të cilat e kalojnë pjesën tjetër të jetës duke kërkuar informacione për të zhdukurit.

Botimi sjell një raport të progresit të hetimit administrativ për 44 të zhdukurit në burgun e Spaçit, si dhe një pasqyrë të aktiviteteve që AIDSSH-ja ka mbajtur në përkujtim të revoltës antikomuniste të Spaçit.

Rëndësia e ruajtjes së kujtesës kolektive për këto ngjarje të rënda

Ruajtja e kujtesës kolektive mbi ngjarjet e rënda po bëhet gjithnjë edhe më e rëndësishme për të ardhmen demokratike të vendit. Mosnjohja me të kaluarën rrezikon të shfaqë remishineca në kulturën shoqërore, por edhe në politikbërjen e qeverisjes së vendit. Ndërkohë hapësira publike, institucionale dhe arsimore vazhdon të mbetet e painformuar në disa aspekte të regjimit diktatorial.

Rënia e regjimit komunist në Shqipëri nuk u pasua me një hetim të krimeve të kryera prej tij, aq më tepër që autorët e këtyre krimeve nuk u përballën asnjëherë seriozisht me drejtësinë dhe nuk u kërkuan falje publike viktimave të gjenocidit komunist. Deri më sot ka munguar përfshirja e këtyre ngjarje në kurrikulat zyrtare të mësimi të historisë, e cila sipas vlerësimeve të ekspertëve shmanj diskutimin e shkeljeve të rënda të drejtave të njeriut të kryera ndaj grupeve të tjera, apo edhe të temave të tjera sensitive lidhur me këtë periudhë, përbën ende një sfidë. Pavarësisht projekteve të shumta me qëllim përmirësimin e mësimdhënies së historisë në shkolla, ende nuk është arritur të nxitet të menduarit kritik, empatia historike dhe këndvështrimet e shumëfishta.

Në funksion të njohjes së historisë dhe ruajtjes së kujtesës, Autoriteti vjen me botime të veçanta për revoltën e Spaçit me tekste për grup-moshat e sistemit parauniversitar shkruar nga shkrimtarë për fëmijë që asistohen nga ekspertiza akademike e historianëve më të mirë të kësaj periudhe. Libri për fëmijë dhe një film i përshtatur rreth ngjarjes dhe historisë është pjesë e platformës arsimore *“Të mësojmë mbi të kaluarën- burime arsimore të hapura 1944-1991”*, e cila synon t’u vijë në ndihmë mësuesve të historisë, edukimit qytetar, filozofisë, gjuhës dhe letërsisë me qëllim përcjelljen e ngjarjes tek nxënësit e sistemit parauniversitar.

Nëpërmjet këtij ansambli prodhimesh mediatike, mësimore dhe edukuese synohet që jehona e kësaj ngjarjeje historike të kthehet në një ditë simbolike kujtese për shoqërinë, si dhe të nxiten akte reflektimi të mëtejshme si në drejtim të rehabilitimit të të gjithë ish-të dënuarve, kthimit të kampit-burg të Spaçit në muze të kujtesës kolektive për të kujtuar se aty janë kryer krime kundër jetës dhe dinjitetit njerëzor.

V. Falënderime dhe mirënjohje

Për realizimin e këtij botimi falënderoj për punën e dedikuar të punonjësve të AIDSSH-së në të gjitha drejtoritë. Format i pyetjeve u zhvillua nga Drejtoria e Mbështetjes Shkencore dhe Edukimit Qytetar. Transkriptimi u bë në zyrat e AIDSSH-së, rrëfimet e regjistruara me zë dhe figurë u përpunuan nga sektori audio-vizual. Fondi me dokumente arkivore u mbledh dhe u përpunua nga Drejtoria e Arkivit.

Falënderoj Drejtorinë e Marrëdhënieve Ndërinstitucionale në Procesin e Identifikimit dhe Rikuperimit të Personave të Zhdukur për komunikimin me ish-të dënuarit për realizimin e intervistave, si dhe punën në terren për kryerjen e hetimeve administrative për të zhdukurit në Spaç.

Falënderoj për ekspertizën e tyre profesorët e inxhinierët e minierave, Dr. Viktor Doda, ish-ministër i Energjetikës dhe Minierave, ish-inxhinier në këtë minierë, prof. dr. Kimet Fetau, pedagog në Gjeologji-Miniera, eksperti i ekonomisë Fran Gjergji nga “Albakër” dhe Dr. Femi Sufaj, studiues dhe nëndrejtor i përgjithshëm i burgjeve.

Kjo është punë shumë voluminoze dhe e kujdesshme dhe falënderoj të gjithë kontribuuesit, por sidomos të mbijetuarit nga burgu i Spaçit dhe nga internimet e gjata, si edhe familjarët e tyre që, pavarësisht moshës, gjendjes shëndetësore e lëndimit shpirtëror, u shprehën të gatshëm dhe bashkëpunuan për të dhënë dëshmitë e tyre, tepër të vlefshme e të pazëvendësueshme për revoltën e të burgosurve në burgun e Spaçit, në 21 maj 1973, si dhe të dhëna nga trajtimi çnjerëzor dhe puna e rëndë në minierë.

Konkluzione

Regjimi totalitar komunist i Enver Hoxhës që qeverisi Shqipërinë pas Luftës së Dytë Botërore deri në vitin 1990, u karakterizua nga: dhunimi masiv i të drejtave të njeriut, vrasjet dhe ekzekutimet individuale e kolektive (me dhe pa gjyq), vdekjet në kampet e përqendrimit, vdekjet nga uria, torturat, dëbimet, puna skllavëruese, terrori fizik dhe psikologjik, gjenocidi për shkak të origjinës politike apo trashëgimisë së pronës, si dhe dhunime të lirisë së ndërgjegjes, mendimit dhe shprehjes, lirisë së shtypit, lirisë së besimit fetar

dhe lirisë së pluralizmit politik. Ndërgjegjësimi i opinionit publik shqiptar, sidomos ndërgjegjësimi i brezit të ri për krimet çnjerëzore të kryera nga regjimi diktatorial i Enver Hoxhës mbetet ende një sfidë për Shqipërinë.

Zbardhja e historisë së kampit të punës së detyruar në Spaç, na vendos përballë disa çështjeve ende të pazgjidhura, të tilla si:

- *Mungesa e llogaridhënies.* Edhe pse janë kaluar 30 vjet, ende ka mungesë llogaridhënieje për krimet e kryera në atë kamp dhe në sistemin e punës së detyruar në përgjithësi. Shumë nga përgjegjësit e drejtpërdrejtë për këto krime kanë shmangur përgjegjësinë dhe nuk janë ndëshkuar.
- *Rifuqizimi i viktimave.* Zbardhja e historisë u jep mundësi të mbijetuarve që të tregojnë dëshmitë e tyre dhe të riafirmojnë identitetin e tyre si viktimë të regjimit. Kjo është një mënyrë për të rimarrë kontrollin mbi narrativën dhe të ndihmojë në shërimin e plagëve psikologjike.
- *Ndërtimi i një shoqërie të drejtë.* Mungesa e llogaridhënies dhe e drejtësisë deri më sot tregon se procesi i ndërtimit të një shoqërie të drejtë është ende i pazgjidhur. Zbardhja e historisë duhet të shërbejë si hap drejt një procesi gjithëpërfshirës të ndërtimit të një shoqërie të vërtetë demokratike.
- *Mungesa e kujtesës institucionale.* Institucionet shtetërore kanë treguar mungesë vullneti për të zbardhur dhe ruajtur kujtesën kolektive për këto ngjarje. Kjo tregon se ekziston ende një nevojë për rritjen e përgjegjësisë dhe angazhimit institucional në këtë drejtim. Në fund të fundit, kjo zbardhje e historisë së Spaçit tregon se ende kemi shumë për të mësuar nga e kaluara, për të ndërtuar një të ardhme të drejtë dhe demokratike, duke u ballafaquar plotësisht me të vërtetën e asaj kohe.

Bibliografia

Vendime dhe urdhra

- AIDSSH, urdhri me nr. 22, datë 06.02.2023 të Kryetares së Autoritetit, “Për organizimin e aktiviteteve përkujtimore me rastin e 50-vjetorit të revoltës së Spaçit”
- AIDSSH, vendimi nr. 374, datë 02.06.2023 “Për fillimin e hetimit administrativ me qëllim qartësimin e fatit, gjetjen, identifikimin dhe rikuperimin e eshtrave të personave të vdekur ose të zhdukur gjatë vuajtjes së dënimit në Burgun e Spaçit”
- AIDSSH, vendimi nr.724, datë 21.12.2023 “Mbi miratimin e raportit për hetimin administrativ me qëllim qartësimin e fatit, identifikimin dhe rikuperimin e eshtrave të burgosurve të vdekur ose të zhdukur gjatë vuajtjes së dënimit në Burgun e Spaçit”
- Plani Strategjik i Autoritetit 2023-2028.

Arkivi i AIDSSH-së

- Arkivi i AIDSSH-së, dosje hetimore-gjyqësore të të dënuarve dhe ridënuarve për revoltën e Spaçit.
- Arkivi i AIDSSH-së, Fondi Dega e Punëve të Brendshme Mirditë, dosje ORV nr. 123 e repartit nr. 303 Spaç, me 244 fletë.
- Arkivi i AIDSSH-së, Fondi Dega e Punëve të Brendshme Pukë, fashikull për masat që merren kur arratisen të burgosurit nga repartit i Spaçit, me 14 skica.
- Arkivi i AIDSSH-së, fondi nr. 4, dosje nr. 335 “Disa përfundime nga revolta në kampin e Spaçit”, me 11 fletë.
- Arkivi i AIDSSH-së, fondi nr. 4, dosje nr. 217 “Për disa shqetësime në Kombinatin Kimiko-Metalurgjik të Laçit, si dhe minierën e bakrit Spaç”, me 9 fletë.
- Fondi Drejtoria e Parë e Sigurimit të Shtetit, dega 7, viti 1975, dosje nr. 114: “Informacione dërguar udhëheqës së Partisë e të Shtetit mbi dëmtimet shpërdorimet e të meta të tjera në sektorin e industri-miniera”

- Fondi dega IV, dosje nr. 801: "Dosje drejtimi, industria e rëndë dhe minierave"
- Fondi dega IV, dosje nr. 95: "Dosje drejtimi, industria e rëndë dhe minierave", volumi I
- Fondi dega IV, dosje nr. 95: "Dosje drejtimi, industria e rëndë dhe minierave", volumi II
- Fondi dega IV, dosje nr. 95: "Dosje drejtimi, industria e rëndë dhe minierave", volumi III
- Fondi dega IV, dosje nr. 95: "Dosje drejtimi, industria e rëndë dhe minierave", volumi IV
- Fondi dega IV, dosje nr. 95: "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi I
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi II
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi III
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi IV
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi V
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi VI
- Fondi dega IV, "Dosje drejtimi industria e rëndë dhe minierave", volumi VII
- Fondi D.P.B Tiranë, dosje nr.173, "Dosje drejtimi industria e rende dhe minierave", volumi I
- Fondi D.P.B Tiranë, dosje nr.173 "Dosje drejtimi industria e rende dhe minierave", volumi II
- Fondi D.P.B Tiranë, dosje nr.173 "Dosje drejtimi industria e rende dhe minierave", volumi III

Studime shkencore

- Meta, Beqir. *Vështrim analitik mbi sistemin e burgjeve, internimeve dhe përdorimin e punës së detyruar gjatë regjimit komunist në Shqipëri*, Të Mohuar nga regjimi, AIDSSH, 2021.
- Sufaj, Femi; Sota, Marinela. *Jeta në kampet e punës së detyruar, nga vështrimi i raporteve zyrtare*, Të Mohuar nga regjimi, AIDSSH, 2021.
- Boriçi, Gjon. *Pohimi nga Byroja Politike e PPSH të dhunës ndaj të burgosurve dhe internuarve nga organet e Sigurimit të Shtetit deri në 1953*, Të Mohuar nga regjimi, AIDSSH, 2021.
- Pandelejmoni (Papa), Enriketa. *Kujtesa dhe rrëfimi i historive jetësore mbi kampet e punës së detyruar, internimet dhe burgjet në Shqipërinë Komuniste*.Të Mohuar nga regjimi, AIDSSH, 2021.
- Studim kornizë. *Mbi sistemin e burgjeve, internimit dhe punës së detyruar gjatë regjimit komunist në Shqipëri me fokus ngritjen e një muzeu kujtese në ish-kampin e internimit të Tepelenës*. AIDSSH,2019.
- Grup autorësh. *Përndjekja Politike, Sifidat e tranzicionit shqiptar*. Qendra Shqiptare për Rehabilitimin e Traumës dhe Torturës. Tiranë, 2014.
- Grup autorësh, *Historik i Shkurtër i Repartit të Edukimit 303 në Spaç-Mirëditë, 1951-1991*. Botimi i organizatës "Trashëgimia Kulturore pa kufi."